УДК 793.3

Н.Д. Мусина

ТАТАР БИЮЕ ЭТНОХОРЕОЛОГИЯСЕ БАРЛЫККА КИЛҮ:
Фольклористиканы үстерү контекстында Гай Таһиров тикшеренүләре

Статья затрагивает область исследования этнохореологии, изучающей этнический танец, проблемы и перспективы её развития, охрану танца как нематериального культурного наследия. Особое внимание уделяется опыту изучения этнического танца татар первым татарским балетмейстером Гаем Тагировым, труд которого положил начало татарской этнохореологии, одного из научных направлений национальной фольклористики. Впервые анализируется татарский фольклорный танец, представляющий хореографическую культуру народа середины XX века, и рассматривается с ориентацией на современные критерии этнохореологии. В результате работы определены направления, по которым исследователи могут продолжить изучение первого базового труда по этническому татарскому танцу, опираясь в дальнейшем на его результаты при разработке новых тем изучения татарского танцевального фольклора.

Ключевые слова: этнохореология, татарский танец, фольклористика, Гай Тагиров.

The article touches upon the research field of ethnochoreology, which studies ethnic dance, problems and prospects for its development, the protection of dance as an intangible cultural heritage. Special attention is paid to the experience of studying the ethnic dance of the Tatars by the first Tatar choreographer Gai Tagirov, whose work laid the foundation for Tatar ethnochoreology, one of the research fields of national folklore. For the first time, the Tatar folklore dance is analyzed, representing the choreographic culture of the people of the middle of the 20th century, and is considered taking into account the modern criteria of ethnochoreology. As a result of the work, the directions were determined in which researchers can continue the study of the first basic work on ethnic Tatar dance, relying further on its results when developing new topics for the study of Tatar dance folklore.

Keywords: ethnochoreology, Tatar dance, folklore studies, Gai Tagirov.

Этнохореология – фольклористиканың этник биюне өйрәнүче фәнни юнәлеше, аны шулай ук традицион, халык, фольклор биюе, ягъни халык арасында туган һәм яшәгән бию дип тә атыйлар. Ул халыкның пластик-бию телен дә чагылдыра. Россиядә этнохореология XX гасыр башында Ленинград шәһәрендәге Сәнгать тарихы дәүләт институтында барлыкка килә: беренче мәртәбә Рус Төньягына экспедицияләр оештырылып, тикшеренүләр үткәрелә. Аларның нәтиҗәсе буларак, В. Всеволодский-Гернгроссның «Крестьян биюе» [Всеволодский-Гернгросс, 1928] дигән хезмәте дөнья күрә. Институт тарафыннан оештырылган кыр тикшеренүләре нәтиҗәсендә бу

төбәкнең әлеге чордагы традицион хореография культурасының торышы бәяләнә.

Совет чорында этнохореография буенча беренче хезмәтләр XX гасыр урталарында пәйда була. Этнохореология барлыкка килгән һәм үсеш алган чорда Т.А. Устинованың 1976 елда басылып чыккан «Рус биюе лексикасы» дигән тикшеренүе гомумиләштерү характерындагы хезмәт булып тора. Эмпирик материалда этнохореографик тикшеренү ракурсы 1980 елларда үсә башлый. Этнохореология өлкәсенә үзеннән зур өлеш керткән тикшеренүчеләр арасына Аркадий Андреевич Соколовны кертергә мөмкин» [Мациевский, с. 54]. Сиксәненче елларда мәдәният югары уку йортларында фәнни эшчәнлек юнәлешләренең берсе булган СССР халыклары биюләрен өйрәнү буенча тикшеренү эшенә юнәлтелгән югары хореографик белем бирүгә нигез салынганнан соң, этник бию актив рәвештә өйрәнелә башлый. Бу чорда аутентик бию фольклоры җыела, анализлана, халык биюе формалары буенча классификацияләнә, аның функциональ үзенчәлеге өйрәнелә. Этнохореология фәнни мәктәбе һәм аның тикшеренү өлкәсе формалаша. Хәзерге вакытта ул түбәндәгеләрне үз эченә ала:

1. Традицион биюнең барлыкка килүе, үсеше:

• биюнең генезисы (килеп чыгышы);

• календарь һәм көнкүреш йолалары контекстында биюне тасвирлау;

• бию традицияләренең үзара йогынты ясашуы (этносара бәйләнешләр);

• теге яки бу этномәдәни популяциянең бию жанрлары һәм формалары барлыкка килүнең мәдәни-тарихи үзенчәлеген тикшерү һ.б.

2. Этносларның бию культурасын тикшерү теориясе һәм методологиясе:

• биюнең морфологиясен (бию формаларын, структурасын, элементларын) тикшерү;

• биюнең семантикасын (төрле тарихи этапларда биюнең мәгънәсен) тикшерү.

Узган гасыр, һичшиксез, этнохореологиянең фәнни юнәлеш буларак үсеше турында сөйли, ләкин Россиядә һәм аның төбәкләрендә хәл ителергә тиешле проблемалар көн тәртибеннән алынмый. Фольклористиканың үтә нык катлаулы юнәлеше бу, һәм төрле сәбәпләр аркасында бүгенге көнгә кадәр аның фәнни тикшеренүләрне үстерерлек масштабы юк. Шул ук вакытта халыкның мәдәни мирасы буларак бию һәм этнохореологиянең әһәмиятен ЮНЕСКО халыкара оешмасы да ассызыклый, ул 2003 елда Халыкара хокук режимлы документ – Матди булмаган мәдәни мирасны саклау турында конвенция кабул итә. Матди булмаган мәдәни мирас (милли мәдәниятнең җыр, бәйрәм, йола, кыйсса, музыка, костюм, бию һ.б. жанрлары) халыкның төрле чорларда төрле буыннары тарафыннан тудырылган һәм төрле стильләрдәге иҗаты булып тора. Матди булмаган мәдәни мирас буларак биюне саклауның төп нигезләмәләрен Венгрия Фәннәр академия-

сенең Музыка белеме институты этнохореологы, ЮНЕСКО каршындагы Халыкара традицион музыка советының этнохореология буенча тикшерү төркеме президенты Ласло Фельфёлди белдерде: «Охрана» нематериального культурного наследия означает принятие мер с целью обеспечения жизнеспособности нематериального культурного наследия, включая: его идентификацию, документирование, исследование, сохранение, защиту, популяризацию, повышение его роли, его передачу, главным образом, с помощью формального и не формального образования, а также возрождение различных аспектов такого наследия» [Фельфёлди, с. 18]. Венгрия һәм Төркия күп унъеллыклар дәвамында Конвенциядә бәян ителгән система буенча биюне матди булмаган мәдәни мирас буларак саклау белән җитди шөгыльләнә. Ул мирасның әлеге төрен барлыкка китерүдә мәгарифнең, фәнни тикшеренүләр, мәдәни эшчәнлек һәм бию сәнгатенең өлеше зур булуны күздә тотып эш итә.

Россиядә мондый система төзелмәгән. Традицион биюне өйрәнү, саклау, үстерү – әлеге этапта Россиядә һәм төбәкләрдә иң катлаулы проблемаларның берсе:

• этнохореологларның даими нигездә эшләүче фәнни лабораторияләре булмау;

• белем бирүнең барлык дәрәҗәләренең титул милләт биюе буенча үзара бәйләнешле программалар – белем бирүнең барлык дәрәҗәләре өчен мәҗбүри уку дисциплинасы белән тәэмин ителмәгәнлеге;

• районнардагы махсус урта һәм югары уку йортларының һәм мәдәният бүлекләренең хореография фольклоры буенча тикшеренү эшләренә юнәлеш тотмавы;

• профессиональ сәнгатьтә куллану өчен һәркем файдалана алырлык архив материаллары булмау һәм башка күп нәрсәләр киләчәк буыннарны халыкның бию сөйләме турындагы мәгълүматтан гына мәхрүм итеп калмый, ә аның тарихи-сәнгати хәтеренең юкка чыгуына һәм профессиональ сәнгатьтә кризиска китерә.

Татар халкының этник биюе, аның пластик бию сөйләме – диаспораларда һәм локаль этник төркемнәрдә кабатланмас колоритка ия якты күренеш. Һәм ул XX гасырда үзенең төп яшәеш юнәлешләре – фән, сәнгать, мәгариф, авыл мохитендә гамәлдә булу – буенча шактый зур үсешкә ирешә. 2017 елда дәүләт дәрәҗәсендә кабул ителгән «Татарстан Республикасында матди булмаган мәдәни мирас турында»гы законның төбәк өчен әһәмияте гаять зур булды. Ул 2018 елның гыйнварыннан гамәлгә ашырыла башлады. Аны, халык иҗатының иң катлаулы төре буларак, этник биюне исәпкә алып тормышка ашыру, татар биюенең этнохореологиясен үстерү, яклау һәм киләчәк буыннарга тапшыру өчен уңай нәтиҗәләр бирер.

Фольклористиканың фәнни юнәлеше буларак, татар бию фольклорын өйрәнүне тикшергәндә, аның аеруча күп хезмәт куюны сорый торган юнәлеш булуын билгеләп үтәргә кирәк. Ул этнохореологлар

коллективыннан гаять зур көч куюны таләп итә. Алар, кыр тикшеренүләреннән тыш, халык биюләрен җентекләп документлаштырырга, документларны (фильмнар, фотосурәтләр, интервьюлар, көйләрнең ноталары, билгеле бер система буенча бию язмалары) архивларда сакларга, биюләрне, «мәдәни текстлар» буларак, системалы рәвештә кәгазьдә бастырып чыгарырга, аларның структур типологиясен төзергә, индивидуаль, импровизация жанрларында бию тудыру законнарын билгеләргә, традицион биюләрнең тарихи катламнарын, региональ бүленешен билгеләргә һ.б. тиеш.

Этнохореологлар башкарган тикшеренү эшенең катлаулылыгы шулай ук биюнең күпкомпонентлылыгы белән дә билгеләнә. Ул җыю һәм теркәүне үз эченә алган беренче этапта ук, бию белгечләренең җентекләп эшләве белән беррәттән, музыка белгече, этнограф, авыз иҗатын өйрәнүче һ.б. галимнәрнең дә хезмәтенә мохтаҗ, чөнки биюнең халык арасында яшәве музыкаль аккомпанемент, җыр, инструменталь музыка, милли кием, бәйрәмнәр, йолалар белән аерылгысыз бәйләнгән.

Бүгенге көндә Татарстанда даими системалы нигездә эшләүче галимнәр – этнохореологлар коллективының фәнни лабораториясе юк. Фәнни потенциал Татарстан Республикасында, Россиянең гаять зур территорияләрендә һәм БДБ илләре диаспораларында яшәүче татар халкының бию фольклоры масштабларына бөтенләй туры килми, бу өлкәдәге белгечләр саны бармак белән генә санарлык. Бу уңайдан Венгрия Фәннәр академиясе этнохореологлары төркеме һәм Төркиянең Эгей университетының төрек фольклор биюе бүлегенең эшен мисалга китерергә мөмкин, алар республиканың барлык төбәкләрендә һәм башка илләр белән чиктәш территорияләрдә бию фольклорының яшәешен даими өйрәнәләр, тарихи үсеш процессында андагы үзгәрешләрне күзәтәләр, картага төшерәләр [Озбильгин, с. 41].

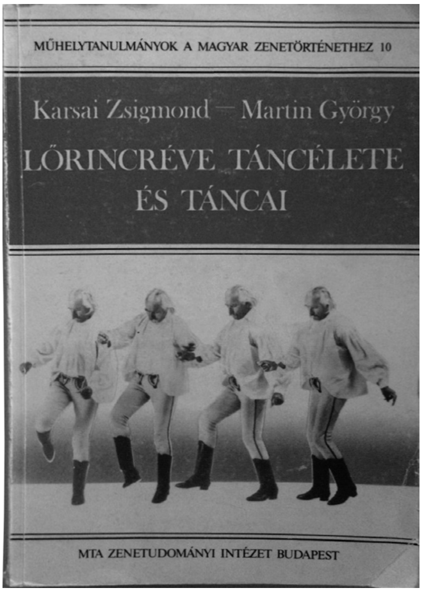

Венгрия Фәннәр академиясе йөз еллар дәвамында венгр этник биюләрен өйрәнеп, иң талантлы биючеләрнең берсенең иҗатын гомере дәвамында (берничә ел аралык белән) яздырып барып һәм шуңа багышланган масштаблы хезмәт бастырып, бөтенләй яңа баскычка күтәрелә. Әлеге басмада ир-ат аутентик фольклоры үсеше һәм индивидуаль, импровизация жанрларында бию тудыру бәян итела (фотоны карагыз).

Әлеге китапта бию этник биюне теркәүдә Венгрия этнохореологлары кабул иткән Лабанотация системасы ярдәмендә яздырылган.

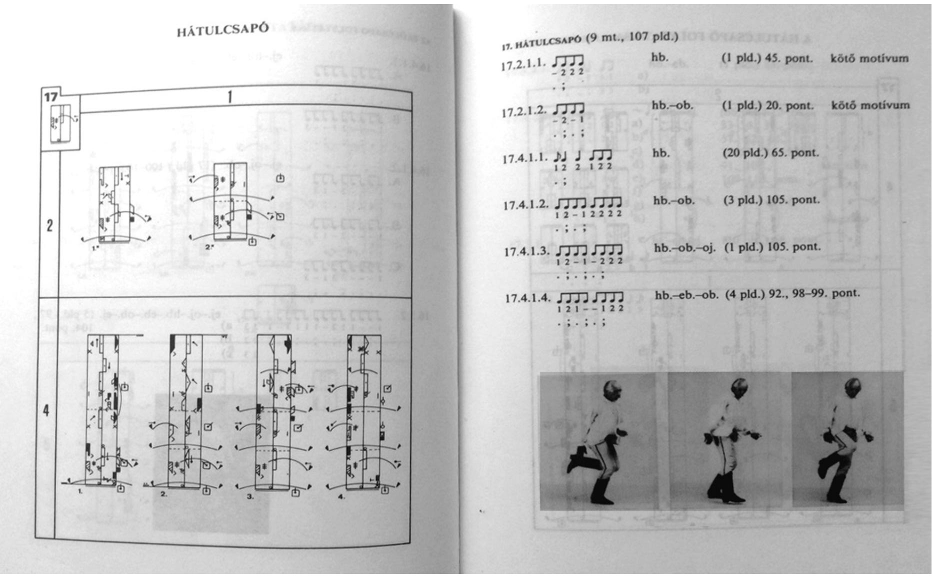

ХХ гасыр дәвамында татар биюе этнохореологиясе нинди юл үткән? Мәсьәләнең тарихына мөрәҗәгать итеп, беренче татар балетмейстеры Гай Таһировның ролен ассызыклап үтәргә кирәк. Ул татар халкы мәдәниятенә бәяләп бетергесез өлеш керткән, киләчәк буыннар өчен профессиональ сәнгатьтә татар биюен өйрәнү, саклау һәм үстерү юлларын билгеләгән.

Татарларның традицион биюен өйрәнүне ул хореография сәнгатенә гашыйк егет, Татар сәнгать техникумы студенты, 1926–1927 елларда Мәскәү, Оренбург, Бохара, Әстерхан, Түбән Новгород, Омск, Чиләбе, Петропавловск шәһәрләрендә Татар дәүләт академия театры (ТДАТ) гастрольләрендә катнашучы буларак башлап җибәрә. Театр гастрольләре кайда гына узмасын, Г.Х. Таһиров «илебезнең теге яки бу төбәгендә яшәүче татарларның бию фольклоры белән кызыксынган, охшашлык һәм аерымлыклар тапкан, драма театры сәхнәсендә кирәк булуы ихтимал һәр нәрсәне исендә калдырган» [Горшков, с. 4]. Г. Таһировның үз халкының биюе белән кызыксына башлавы Сәнгатьләр тарихы институтында барлыкка килгән совет этнохореологиясе белән һичничек бәйләнмәгән. Г.Х. Таһиров, ТДАТның драма артисты булганнан соң, татар биюләренең фольлор нигезенә

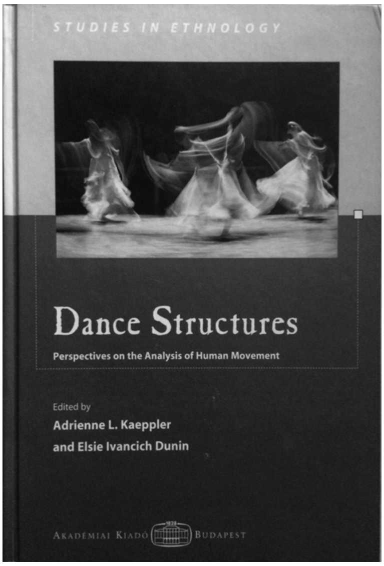

Венгрия Фәннәр академиясе этнохореология коллективының биюләрнең структур типологиясенә, аны тудыру законнарына, этник хореография яшәешенең тарихи катламнарын ачыклауга багышланган хезмәте

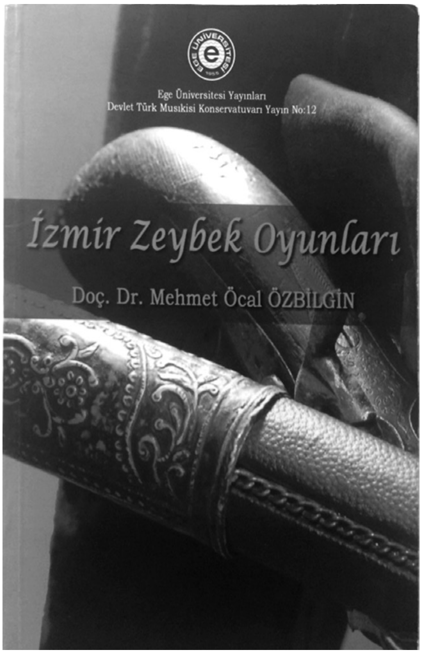

Фәннәр докторы, Төркиянең Эгей университеты Төркия дәүләт консерваториясенең төрек фольклор биюе бүлеге укытучысы Мехмет Оджала Озбильгинның китабы

таянып, спектакльләргә хореографик күренешләр куя һәм аларда үзе дә катнаша. Татар бию фольклоры белән эшләүдә ул сайлаган юнәлешнең дөреслеген Мәскәүдә үзган Бөтенсоюз милли иҗат олимпиадасы да раслый, «анда «Сания» операсы һәм К. Тинчуринның «Ил» драмасы күрсәтелә, икесенә дә биюләрне Г. Таһиров куя» [Горшков, с. 5].

Татарстанда, татарларның этник биюе белән шәхсән Гай Таһиров кына кызыксынып калмый, республика җитәкчелеге дә халык иҗаты өлкәсендә актив тикшеренүләр башлап җибәрә, татарлар яшәгән төрле төбәкләргә экспедицияләр оештырыла. 1931 елда халыкның музыкаль, вокаль һәм хореографик иҗатын җыю буенча беренче фольклор экспедициясе була. Гай Таһиров комплекслы фәнни экспедиция составында татарларның бию фольклорын өйрәнә башлый. Әлеге тикшеренүләре аның «100 татар фольклор биюе» дип аталган хезмәтенең нигезенә ята. Бу монография – этнохореограф Таһировның 1930–1970 еллардагы этнографик экспедицияләр материаллары белән эшләү нәтиҗәсе. Фольклор биюләренең төп өлеше XX гасырның 40–50 нче елларына карый, алар татар биюен сәхнә өчен эшкәрткәндә һәм аннан соң һәвәскәр коллективлар, Татар дәүләт драма театры, опера һәм балет театры һәм Татарстан Республикасының Дәүләт җыр һәм бию ансамбле өчен хореографик әсәрләр иҗат иткәндә чыганак ролен үтиләр.

Гай Таһиров әлеге китапта традицион татар биюен беренче мәртәбә терки. Бу – аның этнографик экспедицияләр материалларын расшифровкалау һәм яздыру буенча күп елларга сузылган хезмәте нәтиҗәсе. Анда теркәлгән үрнәкләр Татарстан районнарының гына түгел, Урал һәм Себердәге Пермь, Свердловск, Оренбург, Кемерово өлкәләре татарларының бию фольклоры белән танышырга мөмкинлек бирә.

Һөнәре буенча тикшеренүче булмаса да, Г.Х. Таһиров этнохореография буенча беренче хезмәтләрне әзерләгән кешеләр арасына кергән. Һәм татар этнохореологиясенә үзеннән зур өлеш керткән. Беренче татар балетмейстеры татар халкының этник биюен өйрәнүче тәүге тикшеренүче була. Татар мәдәниятенең барлыкка килүендә һәм үсешендә аның күпкырлы эшчәнлеге гаять зур роль уйный. ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында

уздырылган Халыкара фәнни-гамәли конференциядә татар этник биюе турындагы фәнгә, Татарстанның хореография сәнгатенә һәм мәгарифенә Гай Таһиров керткән өлешнең ни дәрәҗәдә әһәмиятле булуы тагын бер тапкыр ассызыкланды [Народный танец...].

Гай Таһировның хезмәтенә хәзерге заман этнохореологиясе позициясеннән чыгып караганда, анда яздырып алып теркәлгән фольклорның татар халкының пластик бию теле турындагы фән өчен әһәмиятле эмпирик материал булуын билгеләп үтәргә кирәк, традицион бәйрәмнәр һәм йолалар белән бәйләнеш турында мәгълүмат, фәнни анализ булмаса да, фольклорның өске катлавын гына тәшкил итсә дә, ул бүген дә башка чыганакларга алыштыргысыз.

Аның хезмәтендә фольклор биюләренең тасвирламалары аеруча мөһим. Алар әлеге төбәкләрдә XX гасыр урталарында татарларның этник биюенә хас үзенчәлекләрнең бердәнбер дәлиле булып тора һәм биюнең үзенчәлекле рәсемнәрендә, гәүдә, кул торышы һәм пластикасында, хәрәкәтләрне, йөрешләрне техник башкару үзенчәлекләрендә, кызлар һәм егетләр биюе манераларында, парлы биюдәге үзара мөнәсәбәтләрдә, бию динамикасында, темплар үзенчәлегендә, ритмика рәсемнәрендә, музыка һәм җыр аккомпанементында һ.б. чагылыш таба.

Гай Таһиров кыр тикшеренүләре вакытында халыкның этник төркемнәрен, аларның бию үзенчәлекләрен тасвирлауны читкә куеп, пластик бию телен, төрле төбәк татарлары костюмын күзәтә, истә калдыра, үзенчәлеген ассызыклый. Аның белемнәре хезмәтләрендә чагылыш таба һәм Г. Таһиров иҗат иткән «Казан кунаклары» якты композициясенең нигезенә ята. Анда татар халкының Казан, Бондюг, Касыйм, Оренбург, Себер, Әстерхан татарлары кебек төрле төркемнәре күрсәтелә. Аларның һәркайсы «үзенең бию телендә сөйли» – биюнең үзенчәлегенә һәм кабатланмаслыгына басым ясаган һәм гаҗәеп бию мозаикасын тудырган үзенчәлекле буяулар куллана. Бу композиция татар халкының биюен өйрәнергә, сакларга һәм үстерергә тиешле киләчәк буыннарга чакыру буларак кабул ителә.

Г.Х. Таһиров монографиясендә материаллар кыр тикшеренүләре үткәрелгән еллар буенча хронологик тәртиптә бирелгән. Ялгыз башкарылган биюне тәкъдим иткән информантлар бер генә тапкыр телгә алынганда, районнар, авыллар, өлкәләр аталган [Тагиров, с. 14, 16, 17]. Язып алганда сүз ярдәмендә тасвирлау методы эшкә җигелә, аның асылы музыка такты, темпы, үлчәве нигезендә бию хәрәкәтләрен, бию рәсемнәрен билгеле бер тәртипкә китерү һәм яздырудан гыйбарәт. Бу ысул хореографлар тарафыннан кабул ителә, чөнки хореография бүлекләре булган махсус урта һәм югары уку йортларына биюне яздыруның башка системасы кертелмәгән була, бу – Россиядә һәм элеккеге Советлар Союзы илләрендә тикшеренү эшләре алып барганда авырлыклар тудыра.

Күп гасырлар дәвамында биюне яздырып алуның универсаль системасын булдырырга омтылалар. Хореография сәнгатенең үсү тарихы

аның акрынлап камилләшеп, бал биюләренә, балет спектакльләренә, этник хореографиягә кагылуы турында сөйли. Г. Таһиров фольклор һәм сәхнә биюен теркәгәндә, В. Верховинц [Верховинец, 1919] һәм Е.М. Марголис [Марголис, 1950] кебек хореографлар системасына таяна. Төрле халыкларда Рудольф фон Лабанның «Лабанотейшен» (1926) һәм Рудольф һәм Джоан Бенешларның биюләрне теркәү ысуллары (1956) киң таралган. Бию яздыру буенча белгечләр әзерли торган этнохореология институты ачылды. Әйдәп баручы труппаларның штатында «хореологлар» бар, алар яңа куелышларны терки баралар [Балет, с. 209]. Венгрия һәм Төркия, этнохореология өлкәсендә зур казанышларга ирешкән илләр буларак, күп дистә еллар дәвамында әлеге системаларны уку йортларында өйрәнү, экспедицияләр вакытында үз халыкларының этник биюен теркәү, кыр тикшеренүләре нәтиҗәләре буенча хезмәтләр бастыру өчен файдаланалар, биюнең – матди булмаган мәдәни мирасның бай архивларын булдыралар.

Безнең илдә бию яздыру буенча җитди авторлык системаларының берсен 1940 елда әрмән галиме Србуи Лисициан эшләгән. Театр һәм хореография фольклорын тикшерүче бу галим Бөек Ватан сугышы (1941–1945) алдыннан «Хәрәкәт язмасы (кинетография)» [Лисициан, 1940] китабын чыгара, әмма сугыш аны уку-укыту процессына кертергә комачаулый. Шулай булуга карамастан, Европа телләрендә хәрәкәтләрне яздыру буенча чыккан барлык китапларда да галимнең эшенә сылтамалар китерелә [Бадмаева, с. 13]. XX гасырның 80 нче елларында СССР Фәннәр академиясенең Этнография институты өлкән фәнни хезмәткәре М.Я. Жорницкая җитәкчелегендә этнохореологлар фәнни мәктәбе барлыкка килә. Шуңа бәйле рәвештә 1970–1980 елларда С.С. Лисицианның фәнни хезмәте белән кызыксыну көчәя. Аның укучылары – Башкортстаннан Л.И. Нагаева, Калмыкиядән Т.Б. Бадмаева – үз хезмәтләрендә С. Лисициан системасына таяналар, кинетограммаларда бию фольклорын теркиләр. Кинетограммаларның график системасы биюне, аның хореографик лексикасын анализлаганда аеруча мөһим, кеше гәүдәсенең хәрәкәтен күләмле итеп күп кенә яссылыкларда күрергә мөмкинлек бирә. Т.Б. Бадмаева, информатика белгече белән берлектә эшләп, әлеге тема буенча мәкалә язганнан соң, компьютерлаштыру гасырында аны практикага кертү перспективасын да ассызыклый [Алексеев, Бадмаева, с. 14].

Г. Таһиров монографиясендә татар биюен өйрәнүчеләр өчен кирәкле мәгълүматлар булмавы объектив сәбәпләр белән аңлатыла. XX гасыр урталарында аның тарафыннан теркәлгән бию фольклоры башлангыч дәрәҗәдә бию морфологиясен тикшерергә, хореографик формалар буенча классификация ясарга, бию семантикасын, аның лексикасын һәм рәсемнәрен билгеләргә мөмкинлек бирә.

Гай Таһиров, 1917 елгы революциягә кадәр халык арасында яшәгән борынгы татар биюенең тарихи үзенчәлекләренә кагылып, исламның сәнгатькә, шул исәптән биюгә, тискәре мөнәсәбәттә булуына игътибар бирә. Бу биюнең үсешен тоткарлый, башкару киңлеген чикли,

массачыл биюләрне булдырмый. Чөнки «катнашучылар саны күп булган биюләрне күреп алырга җиңел, ә бу ахыр чиктә биюче өчен авыр нәтиҗәләргә китерергә мөмкин була» [Тагиров, с. 11]. Ислам басымы астында биюнең яшәеш өлкәсе акрынлап тарая, әмма халык яраткан җырларын һәм биюләрен саклап кала һәм ял сәгатьләрендә, бигрәк тә көзен һәм кышын үткәрелгән кичәләрдә аларны яратып башкара. Сабан туйларында, рекрутларны солдат хезмәтенә озатканда һәм «муллалар вә тәкъва халык йөрмәгән» җыеннарда музыка, җыр һәм бию зур урын алып тора [Тагиров, с. 12].

Яңа совет чорында халык иҗатын үстерүгә карата гаепләүләр, тыюлар юкка чыга, бу бию культурасында, башкару манерасында яңа күренешләр, яңа хореографик формалар туута этәргеч китерә. Яшьләрдән язып алынган фольклор материалы башкару үзенчәлекләрен бәян итүдә чагылыш таба. Авторның керешендә яздырып алынган биюләрнең кыскача характеристикасы, аларның гомумстилистик үзенчәлекләре бирелгән, «бу биюләрнең тере, зур эчке темпераментка ия, башлыча уен характерында» булуы ассызыкланган. «Шаярту элементлары, биюдәге партнерны алдау теләге аларның характерлы үзенчәлеге булып тора». Хатын-кыз һәм ир-ат биюен башкару манерасы татар кызы һәм татар егетенең характерын, темпераментын күрсәтә, парлы биюдә пластик бию теле аша аларның үзара мөнәсәбәтләре ачыла: «Кызлар йомшак итеп, оялып, тыйнаклык күрсәтеп, яшертен генә көязләнеп бииләр, хәрәкәтләре киң түгел, сикермичә шуып кына баралар кебек. Егетләрнең биюе дәртле, актив һәм гайрәтле, аларның хәрәкәтләре чарланган, җиңелчә сикерүләр һәм акцентлы тыпырдаулар күп. Кызлар белән биегәндә, егетләр үзләрен ышанычлы, горур тота» [Тагиров, с. 13].

Гай Хаҗи улы Таһиров – профессиональ белемле артист, балетмейстер, фольклор үрнәкләрен теркәү буенча зур хезмәт башкарса да, этнохореологлар кулланган күп кенә терминнарны бөтенләй белми диярлек. Ул татар аутентик фольклорының хореографик формаларына билгеләмә бирми. Биюләрне тасвирлаганда башкаручыларның составына ишарә иткән исемнәр дә санала: ялгыз бию, өчле бию, алты пар, парлы сигезле бию яки уен, әйлән-бәйлән, төрле кушылма биюләр: уенлы бию, әйлән-бәйләнле бию, әйлән-бәйләнле уен, әйлән-бәйләнле уенлы бию, әйлән-бәйләнле уен, уен, биюле уен, уенлы әйлән-бәйләнле бию. Материалны анализлау шуны билгеләп үтәргә мөмкинлек бирә: фольклор үрнәкләренә характеристика биргәндә «әйлән-бәйлән» сүзе күбесенчә хореографик формага бәйсез рәвештә, мәйдандагы катнашучыларның түгәрәккә басып урнашу яки хәрәкәт итү рәсеме булган биюләрдә кулланыла. «Уен» сүзе күбрәк теркәлгән фольклор исемнәрендә урын ала. Автор биюдә пар сайлау, парны алмаштыру, ярышып пар табу мөмкинлеген уен хәрәкәтләре итеп карый.

Материалда биюне *пляска* һәм *танец* (бию. – *Тәрҗ.*) дип бүлү юк, аларның аермалары билгеләнмәгән. Ә бүген тикшеренүчеләр моңа бик нык игътибар итәләр, аларның үзенчәлекләрен һәм аермаларын

ассызыклыйлар. Барлык фольклор үрнәкләрен бию (танцы) дип атыйлар. *Танец* һәм *пляска*, бу хореографик формалар арасында нинди уртаклык һәм аермалар бар соң?

XVII гасырда «танец» сүзе пәйда булганчы, Россиядә элек-электән «пляска» сүзе кулланылышта йөргән, әмма *танец* акрынлап термин буларак калыплашкан. «В феодальной России понятие «пляска» было шире, чем понятие «танец», т.к. включало все разновидности пляски: обрядовую и необрядовую, профессиональную и непрофессиональную, массовую, групповую, парную, сольную, а также пляску различных социальных, профессиональных и локальных общественных групп» [Фомин, с. 62]. А. Афанасьева һәм А. Соколов-Каминский төзегән терминологик сүзлектә этнохореологларның фәнни хезмәтләрен анализлау нәтиҗәсендә түбәндәге билгеләмәләр бирелгән: **«Пляска –** древнейший вид традиционной народной хореографической культуры. Двузначность термина «танец» обусловила определённые сложности в соотнесении танца с пляской: а) пляска – раздел танца, его ранняя форма, и в этом качестве термины синонимичны, хотя объём их, тем не менее, различен (танец включает пляску, но не исчерпывается ею); б)пляска противостоит танцу. Противопоставляются здесь отсутствие авторства – сочинённости, стихийность–регламентированности, импровизационность – закреплённости текста [Афанасьева, Соколов-Каминский, с. 211]. **«В фольклорном танце** сосуществуют пласт традиционных народных танцев и образцы более поздние, в известной мере, вторичные, испытавшие сильное влияние городской, фабрично-заводской культуры» [шунда ук, б. 213]. Алда әйтелгәннәрне искә алып һәм шәхси тәҗрибәгә таянып, түбәндәге нәтиҗәләргә килдек: *танец (бию)* киңрәк һәм заманча төшенчә, ул *плясканы* да үз эченә ала. Биюнең композициясе үз структурасында регламентланган, анда биючеләрнең урнашуы һәм күчеш-хәрәкәтләре рәсемдә канунлаштырылган, хореография тексты расланган. *Пляска* стихияле булуы, импровизациясе белән аерылып тора, ул – биюченең биюдә ачылуы, аның милли сөйләме. Ул, ялгыз башкару буларак, мөстәкыйль яши. Өлешчә канунлаштырылып, парлы һәм күмәк биюгә керә. Гай Таһиров, яздырып алынган фольклор композицияләрен биюләр дип атап, галимнәрнең билгеләмәләренә, нәтиҗәләренә һәм безнең тәҗрибәгә каршы килми.

Г. Таһиров тарафыннан теркәлгән фольклор татар халкының совет чорындагы, атеизм заманындагы бию иҗатын чагылдыра. Бу вакытта яшьләргә дин әһелләре тарафыннан бернинди тыюлар һәм гаепләүләр юк, җыр һәм бию ирекле үсеш кичерә, уеннарда, күңел ачуларда, кичәләрдә рәхәтләнеп җырлыйлар, бииләр. XX гасыр урталарында татар яшьләренең бию фольклорында яңа иҗтимагый укладның үзенчәлекләре чагыла: мәгълүмати алгарыш, сәнәгать техникасы, тормышны кабул итүгә оптимистик караш, хезмәт эшчәнлеге, табигать матурлыгын, кызларны мактау, гашыйкларның үзара мөнәсәбәте, иҗади фикерләү. Соңгысы бию рәсемнәре һәм аның лексикасы аша

хореографик образларда гәүдәләнә. Халык арасында яшәгән биюләрнең исемнәре дә шул хакта сөйли:

• механизмнар: Станок, Кайчы, Пычкы, Түгәрәк пычкы;

• музыкаль аппарат: Патефон;

• хезмәт процессы: Шәл бәйләдем, Бау ишү, Тимерчеләр;

• торак пункт исемнәре: Мортаза биюе, Карабайлы (авыл атамасы), Ленинград – Мәскәү;

• кыз һәм егет исеме: Әпипә, Зәлидә, Гөлбану, Карабәк, Зариф;

• уен мисалларында пар сайлау, партнёрлар алмашыну: Сөйгән ярымны сайлыйм, Кулларымны сиңа бирәм, Яңа уен, Терсәк, Сайлап алам, Пар сайлау;

• катнашучылар саны: Парлы сигезле, Кара-каршы сигезле, Сигезле, Өч таган (өч кеше), Дүрт таган (дүрт кеше), Дүртле бию, Өчле бию, Алты пар, Парлы уеннар, Парлы биюләр;

• бию рәсеме, кулларны тоташтыруның, кул хәрәкәтенең образлы чагылышы: Түгәрәк бию, Йолдызым, Чылбыр, Көмеш капка, Почмаклар, Кызыл йолдызчык, Комсомол күпере, Бизәкле почмаклар, Кул чабып бию;

• биюдә төп атрибут: Чыра (шәм) яндыру, Яулык салу, Самавырлы бию, Яулык бирешле бию;

• җырның исеме, җыр текстының фрагменты: Зәңгәр чәчәк, Йолдызым, Дулкын, Алмагачлар, Чия чәчәк атканда, Сөйгәнең ник килмәде, Өзеләдер үзәгем;

• туган як табигате: Лысьва елгасы ярында, Басма аша, Урам аша, Су буенда;

• кыйммәтле металлар: Алтын, көмеш;

• чиратлап ялгыз биюне берләштерүче гамәл: Чакыру;

• вакыт һәм женси-яшь үзенчәлекләре: Борынгы кызлар биюе, Яшүсмерләр биюе.

Татарстан һәм Россия төбәкләре авылларында яшәүче татар яшьләренең этник биюе җыр һәм инструменталь аккомпанемент белән синкретик бердәмлек тәшкил итә, һәм ул шулай теркәлгән дә. Түбән Тагил, Курган шәһәрләрендә, Чусовой, Лысьва заводларында һәм Пермь өлкәсенең шахтерлар поселокларында шәһәр мохите яшьләренең бию фольклоры, нигездә, музыка уен коралларында уйнау астында (җырламыйча гына) башкарылган биюләрдән гыйбарәт. Тикшерүче дә аларны шул рәвешле теркәгән.

Теркәлгән хореографик фольклор тасвирламасында биюләрнең семантикасы, биючеләрнең күчеш-хәрәкәт юнәлешенең мәгънәви әһәмияте, саннар символикасы чагылыш тапмаган. Этнографлар һәм сәяхәтчеләр, удмуртларның йолаларын һәм алар белән бәйле биюләрне тасвирлаганда, XIX гасыр әдәби чыганакларында боларны билгеләп үткәннәр. Мәсәлән, XIX гасыр ахырында Б. Гаврилов удмуртларның өч санының тылсымлы көченә ышануы кияү йортына килгән кәләшне өч яулык-бөркәнчек белән ябу йоласында чагылыш табуын искәртә [Гаврилов, с. 49]. Чөнки бер генә яулык бәхетсезлек вәгъдә

иткән. Туй йоласының кайбер биюләре дә өч тапкыр башкарылган, шул исәптән ялган кәләш биюе дә (кәләш киеменә киенеп ул өйгә өч тапкыр бии-бии кергән) [шунда ук, б. 61].

Ерак үткәндә күчү юнәлеше билгеле бер мәгънәгә ия булган. Татарстан Республикасының Кукмара районы галимнәре һәм информантлары XX гасырның 80 нче елларында биюдә һәм йолада катнашучыларның күчү юнәлешләре символикасын билгеләделәр. Әлеге районда яшәүче удмуртларның туй йоласында биюдә катнашучыларның сәгать угы юнәлешендә – «кояш буйлап» түгәрәктә хәрәкәт итүе яшәүне, тормыш агымын аңлаткан, ә «кояшка каршы»сы – үлемне. Көнкүрештә өстәл өстендәге савыт-сабаны да «кояш буйлап», бу гамәлләргә тылсымлы мәгънә салып урнаштырырга кирәк булган[1]. Йырпыдсётон дип аталган искә алу йоласында анда катнашучылардан биючеләрнең түгәрәге корбанга китерелгән хайванның сөякләре салынган тырыс тирәли «кояшка каршы» хәрәкәт иткән [Владыкин, Чуракова, с. 114], шулай ук корбанга китереләчәк ат өстендә зиратны урап үткәннәр [Атаманов, Владыкин, с. 143].

Тылсымлы им-том функциясен үтәгән «өч» санының символик мәгънәсен башка халыкларның да, мәсәлән, башкортларның [Нагаева, с. 71], молдаваннарның [Флоря, с. 38], әрмәннәрнең [Петросян, Хачатрян, с. 25] төрле йолаларында очратырга мөмкин. Бу христианлыкка һәм мөселманлыкка кадәрге чорларда гамәлләрне өч тапкыр кабатлауның барлыкка килүе турында сөйли.

Биюнең семантикасын аңлау күзлегеннән караганда, Г.Х. Таһиров тарафыннан Пермь өлкәсе шахтерлар поселогы клубында язып алынган фольклор үрнәкләренең исемнәре кызыксыну уята: «Өч таган», «Дүрт таган». Алар, автор фикеренчә, биюдә катнашучыларның санын күрсәтә [Тагиров, с. 55, 56]. Хәрәкәт, адымнар, аларның символикасы белән бәйләнеш ачыкланмаган, әмма бу яңа заманда биюләрнең исемнәренә генә күчеп, буыннар аша тапшырылырга мөмкин тарихи архаиклыкны кире какмый. Мондый нәтиҗәләргә без әрмән халкының йола фольклоры биюләрендә өч адымнан торган фигуралар булуга таянып киләбез. Аның борынгы традицияләре һәм семантикасы турында Ж. Хачатрян болай дип яза: «В общественных танцах этот тип движений исполнялся в начале обряда как память о предках» [Хачатрян, с. 54]. Дүрт адымнан торган икенче бер бию фигурасы, уңга таба да һәм сулга таба да икешәр адым атлауны аңлата. Уң һәм сул төшенчәсе ир-ат һәм хатын-кыз белән һәм туй йоласы биюләрендә алар башлангычының мәҗбүри тигезлеге белән бәйле, «аларда бары тик ир белән хатын гына катнаша алган.

«100 татар фольклор биюе» китабында Г. Таһиров тарафыннан тәкъдим ителгән материал аның хореографик формаларын ачыклау буенча тикшеренүләр үткәрергә мөмкинлек бирә. Әмма формалар буенча классификация ясаганчы, «хореографик форма» терминының нәрсә

[1] Информант Л.И. Михайлова, 1937 елгы. Татарстан Республикасы Кукмара районы Иске Оча авылында туган.

аңлатуын аңларга кирәк. Балет белгече Л.А. Линькова билгеләмәсе буенча, «Хореографическая форма – это замкнутые устойчивые структуры, в рамках которых осуществляется развитие танцевальных тем. Хореографические формы свойственны всем видам танца. Однако каждому присущи свои, оригинальные формы» [Линькова, с. 62].

Фольклор биюләре формаларын аерган классификация билгеләре төрле халыкларда, мөгаен, төрледер, әмма әрмән биюләрен өйрәнгәндә Ж. Хачатрян [Хачатрян, с. 52–60] китергәннәрен, безнеңчә, этнохореологлар кыр тикшеренүендә информантлар белән аралашканда кулланырга тиеш, чөнки алар этник биюнең семантикасын тирәнтен аңларга ярдәм итә:

• катнашучыларның төп (өстенлекле) күчү юнәлеше;

• бию фигураларының характеры (гади, катлаулы) һәм аларның ярашуы;

• башкаручылар саны һәм әлеге санлы символиканың семантикасы;

• биючеләрнең җенесе һәм яше;

• бию фигурасының төре.

Гай Таһиров тарафыннан теркәлгән фольклор үрнәкләренең структур төзелешен анализлау нәтиҗәсендә без татар биюенең түбәндәге төп хореографик формаларын (чама белән) аерып күрсәтә алабыз: биюле уен, әйлән-бәйләнле бию, бию, пляска. Бу формаларның һәркайсына хас үзенчәлекләрне, аларның тематик юнәлешен һәм структур төзелешен мисаллар китереп тасвирлау аерым тикшеренүләр үткәрүне таләп итә.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә кирәк, безнең тикшеренү Г. Таһировның «100 татар фольклор биюе» дигән хезмәтен өйрәнү буенча тулы һәм соңгы нәтиҗәгә дәгъва итми. Китерелгән фольклор материалын этнохореологиянең заманча критерийлары күзлегеннән чагыштырма анализлау методын кулланып, без нибары XX гасыр урталарында теркәлгән хореографик фольклор белән эшләүнең мөмкин булган юнәлешләрен генә билгеләдек. Әлеге материал белән эш иткәндә һәм татар биюе этнохореологиясенең яңа темаларын эшләгәндә, галимнәр өчен бию традицияләренең үзара йогынты ясашуы (этносара бәйләнешләр), бию морфологиясен (бию формаларын, структурасын, элементларын) тикшерү кебек перспективалы юнәлешләрне күрсәтергә мөмкин.

Әдәбият

Алексеев А., Бадмаева Т. Компьютинг танца vs нейрокомпьютинг танца // Нейрокомпьютеры: разработка, применение. 2014. № 4. С. 69–71.

Атаманов М.Г., Владыкин В.Е. Погребальный ритуал южных удмуртов // Материалы средневековых памятников Удмуртии. Устинов, 1985.

Афанасьева А.Б., Соколов-Каминский А.А. Краткий терминологический словарь // Народный танец. Проблемы изучения: Сб-к науч. трудов. СПб: ВНИИИ, 1991.

Бадмаева Т.Б. Основные аспекты профессиональной компетенции этнохореографов // Танец в диалоге культур и традиций: материалы VI Международной научно-практической конференции. СПб.: СПбГУП, 2016. 100 с.

Балет: энциклопедия. М.: СЭ, 1981. 623 с.

Верховинец В. Украïнська хореографiя: Теория украïньского народного танцю. Киïв, 1919. 149 с.

Владыкин В.Е., Чуракова Р.А. Йырпыдсётон в поминальном ритуале удмуртов // Музыка в свадебном обряде финно-угров и соседних районов. Таллин, 1986.

Всеволодский-Гернгросс В.Н. Крестьянский танец // Крестьянское искусство СССР / Гос. ин-т истории искусств. Т. 2: Искусство Севера. Л., 1928. С. 235–246.

Гаврилов Б. Произведения народной словесности, обряды и поверья вотяков Казанской и Вятской губерний. Казань, 1880.

Гаврилов Б. Поверья, обряды и обычаи вотяков Мамадышского уезда. Урясь-Учинского прихода // Труды IV арх. съезда. Казань, 1891. Т. 2.

Горшков В.Н. Народный танец в творчестве Гая Тагирова // Тагиров Г.Х. 100 татарских фольклорных танцев. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1988. С. 4.

Линькова Л. А. О драматургии балета // Музыка и хореография современного балета: Сб. статей. Вып. 3. Л.: Музыка, 1979. С. 40.

Лисициан С.С. Запись движения (кинетография). М.: Искусство, 1940.

Марголис Е.М. О записи танца. М.: Искусство, 1950. 130 с.

Мациевский И.В. Вклад А.А. Соколова в становление отечественной этнохореологии // Вестник Академии русского балета им. А.Я. Вагановой № 1 (54), 2018.

Нагаева Л.И. Танцы восточных башкир. М., 1981.

Народный танец и хореографическое искусство: материалы Международной научно-практической конференции, посвящённой 110-летию Гая Тагирова / сост. Э.М. Галимова, А.Р. Фардеева. Казань: ИЯЛИ, 2017. 184 с

Озбильгин М.О. Современные народные танцы в Турции: типы традиционного танца с взаимными культурными влияниями // Традиционная танцевальная культура народов Урало-Поволжья: исследование, образование, искусство, бытование / сост. Н.Д. Мусина; науч. ред. Р.М. Валеев, Р.Р. Юсупов. Казань: ИИЦ «Культура», 2013. 254 с.

Петросян Э., Хачатрян Ж. Армянский народный танец. М., 1980.

Тагиров Г.Х. 100 татарских фольклорных танцев. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1988, 160 с.

Устинова Т.А. Русский народный танец. М.: Искусство, 1976. 152 с.

Фельфёлди Ласло. Танец как нематериальное культурное наследие // Традиционная танцевальная культура народов Урало-Поволжья: исследование, образование, искусство, бытование / сост. Н.Д. Мусина; науч. ред. Р.М. Валеев, Р.Р. Юсупов. Казань: ИИЦ «Культура», 2013. 254 с.

Флоря Э. Танцевальный фольклор: Функциональные и структурные особенности // Музыкальная культура Молдавской ССР. М., 1978.

Фомин А. С. Понятие «танец» и его структура // Народный танец. Проблемы изучения: Сб-к науч. трудов. СПб.: ВНИИИ, 1991.

Хачатрян Ж.К. Принципы классификации по форме армянских народных плясок // Народный танец. Проблемы изучения: Сб-к науч. трудов. СПб.: ВНИИИ, 1991.

Мусина Надежда Дмитриевна,
М.А. Балакирев исемендәге Балалар сәнгать мәктәбенең
хореография бүлекчәсе педагогы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
театр һәм музыка бүлеге фәнни хезмәткәре